

УДК 340.12

В.М. ВОБК, канд. філос. наук, доц., Київський національний університет внутрішніх справ

ОДЯГ ТА АКСЕСУАРИ ЯК ЕЛЕМЕНТИ «М'ЯКОЇ» СЕМІОТИЧНОЇ СИСТЕМИ РИМСЬКОГО ПРАВА

Ключові слова: римське право, семіотика, знак, система знаків, знакова система, текст, одяг, аксесуари

Культурно-антропологічна своєрідність кожної культури значною мірою визначається внутрішніми, історично детермінованими, емоційно-психологічними мотивами суспільної поведінки. В умовах сучасного антропологічного буму дослідження феноменів правового порядку, на нашу думку, відзначаються своєю очевидністю та своєчасністю, що в принципі і «легітимізує» культурно-антропологічний підхід до вивчення історичних правових явищ, який «виник не лише в результаті внутрішнього руху науки до все більш конкретного пізнання реальності, але і із імпульсів іншого порядку: оновлення методологічних орієнтирів приходить також із сфери культури, точніше - культурної самосвідомості і самовідчуття часу. Потреба зрозуміти історичне минуле через людину, її внутрішній світ, умови життя, оточуюче середовище і повсякденний побут виникла (а, точніше: загострилася) в перші повоєнні десятиліття ХХ століття у зв'язку з формуванням нової культурної атмосфери» [1, с.73]. І особливе місце тут відводиться суспільно-культурному самовиразу соціуму через знакову мову побутового середовища. Звичайно, що вивчення явищ минулого пов'язане з багатьма небезпеками, зокрема із історичними погіршеннями, які можуть мати місце в силу нашої темпоральної віддаленості від об'єктів вивчення, а також наявності похибок у тій джерельній базі, яку ми використовуємо.

Але попри загрозу небезпек методологіч-

ного порядку, коректно залишається гносеологічна настанова про те, що реальне життя конкретної соціальної системи неминуче пов'язане з функціонуванням певних систем знаків і символів, які оформлюють, структурують соціальний простір. Сьогодні ми можемо з повним правом і без остраху досліджувати всі явища соціального порядку через призму їх знаковості, взявши за девіз відомий вислів Г.Лейбніца: «Ніхто не повинен боятися, що спостереження за знаками відволіче нас від речей: навпаки, воно приводить нас до сутності речей».

Закладені підвалини семіотичного підходу до знакових систем у логіко-математичних працях Г. Лейбніца, набули подальшого розвитку у дослідженні всіх сфер людського життя. Зокрема, Ф. де Соссюр започаткував розгляд природних мов як знакових систем і створив наукову дисципліну «семіологію», яка на початку ХХ ст. розвинулася у структурну лінгвістику; у літературознавчій сфері ідеї семіотики представлені працями Ю. Тиньянова, В. Проппа, Ю. Лотмана, М. Бахтіна; у психології та педагогіці у доробках Ж. Піаже, Л. Виготського; в етнології і культурології – у розвідках К. Леві-Стросса. Сучасний російський вчений – представник семіотичної теорії Ю. Степанов – вказує на те, що для нашого часу характерним є розширення предметної сфери семіології: за її допомогою можна досліджувати культурні концепти, а тому з'являється нова наука «концептологія». Слід акцентувати увагу саме тій обставині, що на сьогодні ще не існує комплексного дослідження «семіологічності» римської правової дійсності, хоча елементи семіотичного підходу ми віднаходимо у працях Ж.-П. Давида, Г. Кнабе та ін.

Оскільки достеменно відомо, що люди є істотами, які в процесі своєї життєдіяльності використовують знаки, то є зрозумілим і інтерес до цих знаків. «Людська цивілізація неможлива без знаків і знакових систем, людський розум невіддільний від функціо-

нування знаків – а можливо, і взагалі інтелект слід ототожнити саме із функціонуванням знаків» – зауважує яскравий представник семіотики ХХ століття Ч.У. Морріс [2, с.45]. «Універсальність» і всепроникненість знаків у людському житті зумовлює те, що їх вивчають лінгвісти, логіки, філософи, психологи, біологи, історики, антрополози, психіатри і психоаналітики, соціологи та естетики. Але знаками і знаковими системами, які «працюють» в праві і репрезентують право, ще не зацікавилися юристи та правознавці. Аналіз сучасних юридичних і філософсько-правових праць свідчить про неопрацьованість в них саме знакової природи права, більше того, навіть відсутності абрисивного підходу до цієї природи. Заради справедливості, слід зазначити, що у монографії сучасного українського філософа права С. Максимова «Правова реальність: досвід філософського осмислення» є згадка про «світ знакових форм права», але в якості способів здійснення ідеї права (норма, закон), що, звичайно ж, дуже далеке від семіотики права [3, с.177].

Тому метою статті є з'ясування ролі та місця знаків у праві на прикладі римської правової реальності. Новизна статті полягає в аналізі римської правової реальності з позицій семіотичного підходу. Доводиться, що одяг та аксесуари для римлян мали знаковосимволічне значення та мали статус небальних елементів правової комунікації.

На нашу думку, будь-яка соціальна система як цілісність значною мірою ґрунтується на функціонуванні права, яке в «самому широкому розумінні полягає в тому, що дає виправданість певної поведінки людей, яка визнається в даному суспільстві, його практичної життєздатності, свободи (можливості) такої поведінки» [4, с.6]. Тобто, ми стикаємося з ситуацією «невип'ячування» права у реальному житті, а його буття в якості повсякденної реальності, яка за своєю структурою може бути визначена як текстова (поняття «текст», вживане нами в цій статті не

має нічого спільного з розумінням тексту у герменевтиці. Для нас «текст» – це сукупність знаків і систем знаків, які можна дешифрувати та декодувати в межах конкретної соціо-культурної епохи). Уже виходячи із етимології поняття «текст» (з лат. – тканина, сплетіння) стає зрозумілим, що право як текст наділене багатомисливою структурою, яка сприяє породженню нових смислів. Дане зауваження лише підкреслює те, що право в якості «тексту» виходить за межі сутю юридичного феномену, який почасти ототожнюють із письмовими документами, а постає у значно ширшому розумінні – право є особливою інформаційною системою, яка є знаковосимволічною за своєю природою.

Французький теоретик культури і культуролог ХХ століття Р. Барт, перефразовуючи вислів Дж. Локка, якимось зауважив, що в дійсності немає нічого такого, чого би не існувало поза текстом. Весь світ є текстом: ситуація близькості, яка переживається людиною у момент знаходження поруч з іншим, є певною єдністю тіл, що взаємодіють, які позиціонуються відносно одне одного, займаючи «зчитувані» позиції або пози, чий «дії, як і книги, є витворами, відкритими великій кількості читачів» [5, с.18]. З цієї точки зору, будь-яка правова регуляція, незалежно від її часово-просторової локалізації, є, насамперед, системою позицій окремих індивідів, а також їх кодів, міток і позначок, розшифрування та інтерпретація яких неможлива без відшукування їх знакового представлення та сенсу.

Розгляд римського права як системи знаків має відбуватися через орієнтацію на основні моменти соціальної семіотики, яка є граматикою «окремої знакової системи, здатної описати сферу конкретного комунікативного феномену, що управляє системою значень» [6, с.58]. Римське право, як елемент римо-античної картини світу, постає у вигляді системи знаків у просторі культурного контексту, в межах того світу, який кожний індивід розділяв з іншими індивідами, світу

із заданими ієрархіями, статусно-ролевою диференціацією, своїми культурними кодами (що в цілому є системами знаків) та практиками їх декодування та розшифрування. Більш коректною дана постановка питання виглядає, якщо взяти за основу тезу одного із родоначальників семіотики як науки Ч.У. Морріса про те, що «семіотика <...> вивчає не якийсь особливий рід об'єктів, а звичайні об'єкти тією (і лише тією) мірою, в якій вони беруть участь в семіозисі» [2, с.48].

На нашу думку, римське право як історичне явище європейської культури, з точки зору його знаковості, представляє собою невичерпне джерело для досліджень, адже в полі його дії ми зустрічаємося із явищами сценарності, ритуалізації та обрядовості, які для свого здійснення і функціонування потребують використання великої кількості речей, спеціальних жестів не у прямому значенні, тобто активно використовуються засоби невербальної семіотики. Окрім того, ми повинні пам'ятати, що історія, як реальні соціальні практики конкретного соціуму, може існувати в людях та їх суспільній поведінці. Спосіб життя людей, конкретного історичного проміжку, детермінується їх соціальною приналежністю та ідеологічною орієнтацією, матеріальною практикою та політико-правовими зв'язками кожного. При дослідженні римських правових явищ також слід враховувати таку особливість самої римської культури, як те, що в ній державні, політичні та правові відношення не були відособлені від конкретних життєвих практик (повсякденно-побутових, сімейних, моральних, релігійних, магічних тощо). Саме тому і право, і політика в Римі хоча й були нормативними, але разом із цим складно формалізованими, оскільки значну роль в них відігравали такі ледь вловимі характеристики, як *auctoritas*, *pietas*, *fides* тощо. Схильність древніх римлян до оперування абстракціями у всіх сферах свого життя призводить часто до методологічних складнощів, оскільки не враховується

всюдисущість цих самих абстракцій: римляни їх використовують і в правовій, і в державній, релігійній, моральній сферах, і для створення ідеального образу римлянина.

По-друге, для достовірного розуміння римського права нам необхідно проникнути в «глибинну соціальну реальність» Риму. Саме вона, включаючи в себе значний масив моральних феноменів, мала потужний знаково-символічний потенціал та неявно-імплицитну основу римського життя у вигляді «неафішованого» архаїчного контексту.

Таким чином, правову культуру будь-якого суспільства, в тому числі й римську, можна описати за допомогою семіотичних прийомів, оскільки в своїй репрезентативності вона може бути подана з позицій знакових систем або систем знаків. Думається, що семіотичний підхід до вивчення правових реалій Риму є благодатним, оскільки він є досить масштабним, що й дозволяє за його допомогою описати та вивчити найдрібніші деталі, на які, зазвичай, не звертають уваги або в силу упередження про їх неважливість, або в силу того, що вони досить складні для розуміння. Іншими словами, семіотичний підхід здатний подолати ту методологічну ситуацію, яка найповніше представлена афоризмом Л. Вітгенштейна: «Про те, про що неможна сказати, потрібно мовчати».

Сучасний французький знавець римського права Ж.-П. Давид у своїй праці «Судовий патронат в Римі у останні століття республіки» (1992 р.) вказує на те, що вся римська правова реальність семіотично забарвлена. Більше того, пряму вказівку на особливе значення знаків для юридичної практики ми знаходимо у Дигестах. Ульпіан детально описує категорії осіб, які у відповідності з преторським едиктом мають/не мають права поставати перед судом у якості позивача або представника іншої особи. Серед перелічених груп людей, що не мають права представляти інтереси іншої особи в суді, вказуються сліпі на обидва ока. Римський юрист

переконливо доводить логічність цього положення преторського едикту: «<...> претор усуває сліпого на обидва ока, звичайно, тому, що він (сліпець – В.В.) не може бачити знаки доблесті магістрата і воздати йому по честі» (D. 3. 1, 5). В VI ст. н.е. вказане положення едикту потребувало пояснення. Тому законодавець, наводячи сентенцію Ульпіана, супроводжує її поясненнями з тексту Лабео-на. Виявляється, що Публій, сліпець на обидва ока, батько Аспрената Ніонія, мав намір виступати в суді за іншого, але був поставлений Брутом спиною до крісла магістрата (D. 3. 1, 5), а відтак – не міг бачити предмети-знаки, які засвідчували особливе положення чиновника. Про особливе значення знаків для римського повсякденного правового життя свідчить і одна з норм сімейного права: у шлюбі без чоловічої влади подружжя не має браво робити подарунки одне одному. Але, як ми знаємо, римське право завжди передбачає виключення з правил. У випадку, якщо чоловік займав високу державну посаду, але був не дуже багатий, то дружина могла подарувати йому речі-знаки, які би підтверджували його високий соціальний статус (дорога тога, туніка з пурпуром, прикраси тощо, так звані *latus claus* – знаки приналежності до сенаторського стану). «Недавно по милості принцепса Антоніна визнана ще інша підстава для дарування, яке ми називаємо даруванням для почесності (*honoris causa*); наприклад якщо дружина здійснить дарування на користь чоловіка в силу того, що той просить собі пурпурову смугу на туніку, або для того, щоб чоловік вступив до стану вершників, або для організації видовищ» (D. 24. 1, 42).

Інтенсивність правової семіотичності в давньоримському суспільстві та сфера застосування знаків породжували дві семіотичні системи: «м'яка» семіотична система була притаманна римській правовій повсякденності, тоді як «жорстка» семіотична система – атрибут державно-правових практик та релі-

гійної сфери. «М'яка» семіотична система передбачає, що знакові смисли речей чітко визначені, але їх позначаючи, були мало формалізовані, а «жорстка» вимагала чіткої деталізації та означення без права на варіативність. В «жорсткій» системі семіотично значимим було все до найдрібніших деталей. Оця друга семіотична система розкривала архаїчні ритуальні пласти римської правової культури. На перший погляд, ці пласти були майже непомітними у часи Республіки та Імперії, не говорячи вже про наше сприйняття римських правових феноменів із «чужих» рук, оскільки затушовувалися кодифікованою та логічно обґрунтованою системою юридичних приписів, але самі римляни тонко відчували сакрально-символічну основу своїх юридично значимих дій та символів. Наприклад, у судочинстві всі елементи та стадії судового процесу були символічно значимими, що співвимірно із дріб'язковою регламентацією всієї правової обрядовості. На думку О. Лосева, така регламентація була свідченням впевненості римлян у тому, що неймовірна деталізація і буквальність виконання обряду (ритуалу) спроможні уберегти від помилок і нещастя. Саме цим можна пояснити й майже повний збіг (принаймні у часи рексів) римської релігії та держави: посади жерців і державні посади нічим не відрізнялися; часто заміщалися одними й тими ж людьми.

«М'яка» семіотична система дозволяла окремому індивіду обирати відносно довільну форму при збереженні логосу та імперативності універсальних знакових форм. Так, наприклад, тога була обов'язковим одягом римського громадянина й означенням його громадянсько-правового статусу, але при цьому її форма могла варіюватися: вона могла бути довгою, короткою, ворсистою або гладенькою, тобто, сама форма тоги залежала або від уподобань того, хто її носив, або від його матеріальних статків: «...шерсть для тоги твоєї в лакомському Галезі промита /

Або із відбірних овець пармського стада знята; / Ну а в мою не вдягнути й опудало, що приймає / Першим удари ...скажених у цирку биків...» [7, с.64].

Особливо часто згадуються різні тоги у епіграмах римського сатирика I ст. н.е. Марциалла. У марциаллівських текстах ми читаємо: «тога з начосом», «снігова тога» (*nivea* – снігова, тобто зношена), «авзонійська строга тога», «потогінна тога», «легка тога», тощо [7, с.64, 108, 284, 326, 332].

Пурпурові смуги на туніці чітко визначали соціальний статус громадянина та його соціальне положення, але їх ширина та розташування знову ж таки залежали від смаків самого громадянина. Светоній, говорячи про імператора Августа, зауважував, що той «тогу носив ні тісну, ні простору, смуга на ній ні широка, ні вузька» [8, с.63].

Явищами м'якої семіотичної системи були також і аксесуари. Особливо яскраво це ілюструється «зовнішнім» виглядом представників римської аристократії. Загальноприйнятими зовнішніми знаками відмінності senatorів від представників інших соціальних груп були: золотий перстень (форма, маса, дизайн якого не були регламентовані, а залежали від уподобань та статків конкретного представника римської аристократії), широка пурпурова смуга на туніці, і черевиків із червоної шкіри із кістяною застілкою у вигляді напівмісяця. В той час як за вершниками закріпилися такі «аксесуарні привілеї»: золотий перстень і вузька пурпурова смужка на туніці (ширина смуг та їх розташування для різних станів були регламентовані лише за Олександра Севера [9, с.103–109]. Вікопомний імператор Каракала носив туніку вигаданого ним покрою. Саме туніка-каракала в подальшому стане прийнятним одягом для католицьких монахів (довгі рукава, що закривають кисті рук і капюшон, який приховує обличчя).

Марциалл у своїх творах часто згадує знаки відмінності *ordo* senatorів і вершників, зо-

крема: «...І гість твій тут же під боком. / Ні черевиків немає з лункою, нема і тоги там...»; або «..він на перших лавках сидить, / Навіть звідси горить вся у сардоніксах рука; /... На черевиках у нього блищить непотерта лунка...» [7, с.34, 60].

Норми службового етикету у Римі торкалися також і одягу посадовців. Магістрат був зобов'язаний з'являтися на людях у тозі та черевиках – *calcei*. Спосіб одягання та структура таких черевиків детально описані радянською дослідницею Сергієнко у праці «Життя в Давньому Римі» [10, с.98]. Відомо, що носити *calcei patricii* (спочатку червоного, а пізніше чорного кольору) першопочатково мали право лише сенатори патриціанських родів. Підтвердженням цього може слугувати розповідь Плутарха про Марія, який з'явився в сенат після перемоги над Югуртою в одязі тріумфатора (у пурпуровій тозі, розшитій золотом – *toga picta*) і черевиках патриція, носити які не мав права, оскільки був плебеєм (*Plut. Mar. 12*). Саме *calcei* передбачали нашивання над щиколоткою кістяної прикраси у вигляді півмісяця – *lunula*. Вважалося, що *lunula* є символом цифри 100 – «С», оскільки спершу senatorів-патриціїв було сто чоловік. Едиктом Діоклетіана такі черевиків були оцінені в 150 асів, а «звичайні» – senatorські – в 100 асів [10, с.309]. Сенатори не патриціанського походження носили *mullei* – черевиків червоного кольору. Таке взуття носили царі Лаціума і Ромул, а в більш пізні часи їх одягнув Цезар. Собою *mullei* представляли взуття на високій підшві з гачками, через які пропускалися шкіряні ремінці [10, с.309].

Для нас сьогодні залишається невідомим походження та його первинного значення такого аксесуару, як булла. Булла – щось схоже на медальйон або ладанку, яку носили на шії за давньоетруським звичаєм знатні римляни (пізніше всі вільно народжені). Вид булли мав дуже велике значення для маркування жителів Риму: діти senatorів мали

право носити золоту буллу, тоді як сини вільновідпущеників носили буллу, виготовлену із шкіри. При цьому вид дозволеної для носіння булли в залежності від стану, до якого належав юнак, був тісно пов'язаний і з видом тоги, тобто утворювалася знаково-символічна зв'язка: булла – тога. Макробій в V ст. н.е. лише наводить різні пояснення виникнення даного аксесуару, при цьому лише обмежуючись простим переказом різних точок зору, що дає нам підстави стверджувати, що даний звичай носити на шиї хлопчиками своєрідні знаки сягає своїм корінням архаїчної епохи. Булла та вид тоги, в одному з пояснень, була одним із дієвих способів соціально-правового маркування всього чоловічого населення. В залежності від одягу та виду булли було можливим чітко окреслення соціальних позицій окремого індивіда: «...той же Приск, коли він із творчістю передбачливого правителя приводив в порядок стани громадян, вважаючи одяг вільнонароджених дітей однією із важливих переваг, – встановив, щоб золотою буллою і тогою, отороченою пурпуром, користувалися лише ті діти патриціїв, батьки яких займали курульні посади» [11, с.343]. Дітям усіх інших патриціїв дозволялося носити лише претексту, і то за умови, що їх батьки відслужили належний термін у кінноті. Вільновідпущеникам, відповідно до цього засобу соціального позиціонування, не дозволялося носити претексту (пізніше ця заборона була знята після другої Пунічної війни, і завдяки діяльності авгура Марка Леллія сини вільновідпущеників одержали можливість носити і претексту і шкіряну буллу) [11, с.343].

Макробій відзначає особливе значення повсякденних елементів костюму молодого римлянина. На його думку, знакова зв'язка «булла – тога» не є лише засвідчення соціальної позиції того, хто їх носить, а має глибокий ідеологічний зміст, оскільки: «надане вільнонародженим дітям право носити на грудях буллу у вигляді серця, було дане для того, щоб вони див-

лячись на неї, вважали себе чоловіками, звичайно, лише за умови, якщо вони виявлять мужність; а тогу претексту додавали їм для того, щоб червоним кольором пурпурового одягу нагадувати їм про почуття честі, ознаку знатного походження» [11, с.344].

Таким чином, можна дійти висновку, що одяг та його аксесуари, як елементи невербальної семіотики, для древніх римлян були багатомовнішими, аніж слова. Тим більше, що для багатоголосого Риму саме знакімітки виконували функцію універсального засобу спілкування. Якщо врахувати той факт, що мислення та світосприйняття римлян мали практично-предметний характер, стає зрозумілим семантичне навантаження одягу, аксесуарів і в правовій сфері.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кнабе Г. С. Судебный патронат в Риме и некоторые вопросы методологии / Г. С. Кнабе // Вестник древней истории. – 1994. – № 3. – С. 58–77.
2. Семиотика: Антология / сост. Ю. С. Степанов. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М. : Академический Проект ; Екатеринбург : Деловая книга, 2001. – 702 с.
3. Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления / С. И. Максимов – Х., 2002. – 328 с.
4. Алексеев С. С. Философия права / С. С. Алексеев. – М. : Норма, 1998. – 328 с.
5. Рикер П. Герменевтика и метод социальных наук / П. Рикер // Герменевтика. Этика. Политика: Московские лекции и интервью. – М. : Ин-т философии РАН ; АО КАМІ АKADEMIА, 1995. – 160 с.
6. Шуталева А. В. Семиотика пространства власти: обольщение социальностью / А. В. Шуталева // Философия права. – 2002. – № 2 (6). – С. 58–65.
7. Марциал М. В. Эпиграмммы / М. В. Марциал ; пер. с лат. Ф. Петровского. – Х. : Фолио ; М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ»,

2000. – 446 с.

8. Светоний Г. Т. Життя дванадцяти цезарів / Г. Т. Светоний ; пер. з лат., передм. і післямова М. Л. Гаспарова. – К. : Україна, 1996. – 238 с.

9. Кнабе Г. С. Древний Рим. История и повседневность: Очерки / Г. С. Кнабе – М. :

Искусство, 1986. – 206 с.

10. Сергеев М. Е. Жизнь древнего Рима / М. Е. Сергеев. – М.-Л. : Наука, 1964. – 335 с.

11. Макробий Сатурналии / Макробий // Памятники поздней античной научно-художественной литературы. II-V вв. – М. : Наука, 1964. – 320 с.

Вовк В. М. Одяг та аксесуари як елементи «м'якої» семіотичної системи римського права / В. М. Вовк // Форум права. – 2010. – № 3. – С. 36–42 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-3/10vvtmcrp.pdf>

Виконано дослідження римського права в межах неklasичного філософсько-правового дискурсу. Завдяки прийомам семіотичного підходу до аналізу соціальної дійсності, елементи римської повсякденної правової практики – одяг та аксесуари – розглядаються як правові знакові системи і системи правових знаків.

Вовк В. М. Одежда и аксессуары как элементы «мягкой» семиотичной системы римского права

Выполнено исследование римского права в пределах неклассического философско-правового дискурса. Благодаря приемам семиотического подхода к анализу социальной действительности, элементы римской повседневной правовой практики – одежда и аксессуары - рассматриваются как правовые знаковые системы и системы правовых знаков.

Vovk V. M. Clothes and Accessories as Elements «Soft» of Semiotic Systems of the Roman Right

They suggest that Roman law should be considered under the neoclassical philosophic and legal discourse. Due to the methods of semiotic approach to the analysis of social reality, elements of Roman ordinary law practice, cloth and accessories are viewed as law sign systems and systems of law signs.